

УДК 94(477):338:930.25

Олександр Пилипенко

НАУКОВІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ТРУДОВОЇ ІМІГРАЦІЇ В УКРАЇНУ XVIII–XIX ст.

DOI: 10.5281/zenodo.6739331

© О. Пилипенко, 2022. CC BY 4.0

Метою розвідки є виявлення інформаційного потенціалу матеріалів діловодства з історії трудової імміграції до України представників іноземних держав протягом XVIII–XIX ст., які зберігаються в державних архівах України та Російської Федерації. *Методи дослідження* добирались відповідно до поставленої мети на основі принципів об'єктивізму та науковості. Переважно використовувався метод аналізу та дедуції для інтерпретації архівних джерел. *Наукова новизна* роботи тісно пов'язана з метою, оскільки аналізуються друковані й архівні документи та джерела, які дозволяють встановити важливі історичні факти історії України XVIII–XIX ст. *Висновки.* Діловодні джерела стосовно іноземних переселенців до України представлені комплексом, до якого входять донесення, розпорядження, повідомлення азовського та новоросійського генерал-губернаторів. До цієї групи належать і документи, що виникли в процесі діяльності Ніжинського грецького магістрату та Маріупольського грецького суду. Серед матеріалів діловодства виділяються рапорти, які містять інформацію про отримання наказів та стан їх виконання, і донесення, у яких повідомлялося про розгляд справ, викладалися пропозиції, прохання тощо. Проаналізовано елементи, що становили форму цих документів у XVIII–XIX ст., сформульовано їх призначення. У статті, на прикладі аналізу матеріалів діловодства, подано характеристику трудової імміграції до українських земель, правового статусу й розвитку господарства іноземних переселенців.

Ключові слова: українські землі, Російська імперія, Франція, Північне Приазов'я, імміграція, занятість, греки, французи, правовий статус, Ніжинський грецький магістрат, Маріупольський грецький суд, господарство.

У XVII ст. розпочинається масова імміграція греків в Україну. Матеріали про виникнення та діяльність Ніжинського грецького братства (середина XVII–XIX ст.) зберігаються в Державному архіві Чернігівської області¹. Численні матеріали цього фонду дають змогу реконструювати особливості функціонування Ніжинського грецького суду та магістрату, основні види господарської діяльності, життя і побут греків в Україні. Головна роль у житті греків Маріупольщини відігравало земельне питання. Про це свідчить значний масив документів у фондах центральних установ, а саме: Департаменті державного майна (Ф. 379) та Першому Департаменті. Рапорти також містять відомості стосовно часу заснування перших населених пунктів греків в Україні. Так, відомо, що їхні поселення виникли на території нинішнього Великоновосіловського району у квітні–травні 1779 р. 25 травня цього ж року капітан Чернявський доповідав Гарсеванову, що в гирлі річки Вовча 18 квітня 1779 р. у слободі Богатир були розселені греки². Близькими за змістом до рапортів є донесення. Переведенням греків і вірмен на нові місця опікувалася заснована влітку 1779 р. Комісія в справах грецьких і вірменських колоній на чолі з урядовим радником М. Маріним. Дані про отримання греками землі для обробітку знаходимо в фонді Міністерства державного майна (Ф. 383), у Російському державному історичному архіві (далі – РДА). Саме у Ф. 379 збереглися численні справи про землі маріупольських греків, які розглядалися урядовими установами протягом 1816–1837 рр. Це справи, пов'язані з діяльністю Комісії про землі маріупольських греків, виділенням земель для поселення в Маріупольському грецькому окрузі представникам інших країн³.

¹ Державний архів Чернігівської області. Ф. 101. Оп. 1.

² Дело 558. Донесення князю Потемкину-Таврическому по управлению Азовской губернии. Російський державний архів древніх актів (далі – РДАДА). Ф. 16. Оп. 1. Д. 588. Ч. XIII. Арк. 265.

³ РДАДА. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 588. Ч. 9. Арк. 80–81.

У Ф. 383 РДА зберігаються справи, пов'язані з питаннями наділення та відшкодування землі у греків Північного Надазов'я протягом першої половини XIX ст., їхнього економічного розвитку. Привертають увагу рапорти Катеринославської казенної палати державного майна про скрутне становище грецьких населених пунктів навесні 1850 р. За наказом міністра державного майна Катеринославська палата державного майна 15 лютого 1850 р. розглянула «відношення Таганрозького Градоначальника від 11 лютого № 442 про крайню потребу виділення 25440 крб. 62 коп. сріблом для забезпечення продовольства і посіву 10 грецьким селищам»⁴. До нього додавалася довідка Маріупольського грецького суду від 25 вересня 1849 р. за № 770 про врожай зернових у Маріупольському окрузі, який складав «озимого сам чверть, ярового майже сам третину, тобто врожай зерна всього: озимого 3226 чверті, ярового – 44342 чверті»⁵.

Грецький суд означав, що кількість населення округу складала 28105 осіб. Серед місцевого діловодства за багатством статистичних відомостей значне місце посідають документи грецького суду. Пунктом 5 Жалуваної грамоти Катерини II 1779 р. грекам дозволялося мати свій суд та внутрішню поліцію з виборних представників народу на підставі загальних державних законів. Головною установою, заснованою згідно з Жалуваною грамотою, був Маріупольський грецький суд.

У джерелах 1780 р. вже повідомлялося про його роботу⁶. Компетенція суду поширювалася тільки на греків. Грецький суд був важливою установою і виконував адміністративні, поліцейські та судові функції. У ньому були зосереджені справи повітового управління, повітового та земського судів, сирітського та словесного судів, магістрату, повітового поліцейського й волосного управліннь⁷.

Суд мав свою печатку: шестикутний хрест над місяцем – знак перемоги християнської релігії над мусульманською. Склад грецького суду обирався на 4 роки. За походженням та інформативними можливостями матеріали Маріупольського грецького суду можна поділити на такі групи: 1) вхідна документація суду від вищих органів управління; 2) звітна документація суду; 3) журнали й документи, які надходили до суду від підвідомчих структур (рапорти, відомості, звіти, донесення, громадські вироки); 4) документи, які надійшли до установи від приватних осіб (донесення, скарги, боргові розписки); 5) папери, що надсилалися судом приватним особам (повідомлення, розпорядження) тощо. Матеріали про історію торгової діяльності населення Надазов'я зберігаються у фонді Державної комерційної колегії ДАДА Це документи про дозвіл грекам експортувати та імпортувати свої товари, рапорти новоросійських митних інспекторів, листування державної комерційної колегії з цього питання⁸. Фонди ЦДІАК України, Маріупольського краєзнавчого музею (далі – МКМ) містять відомості про штат грецького суду. Він складався з голови (щомісячний заробіток – 120 крб.), чотирьох засідателів (100 крб.), секретаря (200 крб. – від казни, а пізніше він отримував ще 600 крб. з місцевих ресурсів)⁹. У середині XIX ст. штат суду налічував голову суду, трьох засідателів, секретаря та підпорядкованих йому столоначальників. Крім секретаря й столоначальників, інші посадові особи суду обиралися грецькими поселенцями на трирічний термін. Для цього раз на три роки кожне з грецьких сіл відправляло до м. Маріуполя двох уповноважених, які разом із представниками міста обирали голову та трьох членів суду. Інші кандидатури затверджувалися тією адміністративною владою, якій підпорядкувався спочатку Маріупольський повіт, а пізніше Маріупольський грецький округ. У суді всі справи вирішувалися колегіально, за закритими дверима. Одному із засідателів доручалися поліційні обов'язки, іншому – слідчі, третьому – скарбничі. Столів у суді було шість: карний, громадський, слідчий, господарський, сирітський та поліцейський. Військові справи не входили до компетенції суду. Вони розглядалися Казенною палатою. За наказом суду в кожному селі була затверджена поліція для нагляду за порядком. У поліції служили російські урядовці. Вони призначалися сільськими старшинами, яких щороку обирали греки.

У кожному селі був урядник, пізніше він називався наглядачем і виконував обов'язки писаря, що визначалися інструкцією Таганрозького градоначальника 1824 р. У фондах МКМ збереглося «Дело по определению сего Мариупольского греческого суда о испро-

⁴ По представлению Управляющего Екатеринославскою Палатою государственных имуществ о крайне затруднительном положении греческих и армянских селений в Екатеринославской губернии [17 марта 1850 – 27 марта 1850]. Російський державний історичний архів (далі – РДА). Ф. 383. Оп. 13. Спр. 13442. Арк. 5.

⁵ Гедьо А. Правовий статус та розвиток господарства греків Північного Надазов'я (1779–1875 pp.): Аналіз матеріалів діловодства. *Київські історичні студії*. 2018. № 2 (7). С. 95.

⁶ РДАДА. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 588. Ч. 6. Арк. 262–264.

⁷ Калери Г.М. Топографические и медико-статистические сведения о Мариупольском округе. ЖМВД. 1845. Ч. XI. С. 7.

⁸ РДАДА. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 1561.

⁹ МКМ. Спр. 3529-Д. Арк. 4 зв.

шення от Екатеринославского наместнического правления, чтоб Мариупольской нижней земский суд сам себе об определении в греческие селения урядников представлений не делал, но предоставлено б было выбор их на поселен. марта 10 1791 года. № 14»¹⁰. У ньому містяться рапорти суду, у яких, згідно з 5-м пунктом Жалуваної грамоти Катерини II від 21 травня 1779 р., грекам-християнам, виведеним із Криму, доводиться право Маріупольського грецького суду призначати урядників до грецьких сіл. Грецький суд у своїй діяльності застосовував закони Російської імперії та норми звичаєвого права. Незважаючи на формальну рівноправність усіх членів грецької громади, найбільшими правами користувалися купці та багаті скотарі. Купці мали особливо великий вплив у грецькому суді, тому рішення останнього часто виносилися на користь цього стану.

Значна кількість справ із архіву грецького суду присвячена призначенню та звільненню посадових осіб. Це, зокрема, «Дело по указу Новороссийского губернского правления о увольнении определенного греческого селения Сартаны смотрителя Пасева а на место его об определении такового губернского регистратора Домонтовича. Февраля ... дня 1802. По экспедиции № 181. № 224»¹¹. У ньому зберігаються виписки з журналу Маріупольського грецького суду про необхідність звільнення наглядача Ф. Пасева через пияцтво. Наведено розпорядження Новоросійського губерньського правління про нове призначення. Аналогічною є справа «Дело о увольнении мангушского смотрителя коллежского регистратора Антоновича от должности и об определении на место его губернского секретаря Стасевича. Сентября 2 дня 1808 года № 224»¹².

У справі зберігаються рапорти, листи, прохання, копії атестатів колецького реєстратора А. Антоновича й губерньського секретаря А. Стасевича, колишнього доглядача Таганрозької митниці. Найвнї також відомості про обов'язки «смотрителей» грецьких сіл, тексти присяги. Дії суду розповсюджувалися тільки на греків. Стосовно осіб інших національностей проводилося тільки слідство, результати якого повідомлялися Олександрівському повітовому суду. Різновидом діловодної документації є формулярні списки генерал-губернаторів, військових губернаторів, членів Маріупольського грецького суду, що зберігаються в «Коллекции формулярных листов» РДІА (ф. 1349). Вони містять точні відомості про походження, освіту, військову службу, нагороди представників місцевої адміністрації. Незважаючи на те, що формулярні списки лише констатують просування службовими сходами, вони дають змогу проаналізувати склад місцевої адміністрації і є цінними джерелами¹³. Саме ці матеріали допомагають відновити особовий склад Маріупольського грецького суду за 1840, 1841, 1842, 1844, 1845 рр. Ці відомості збереглися у формулярних списках Таганрозького градоначальства за зазначені роки. Більшість документів грецького суду відображає стан розвитку різних галузей сільського господарства в грецьких населених пунктах. Наведені в них свідчення містять інформацію про чисельність населення, кількість придатної та непридатної землі, будівель. «Табель о состоянии хозяйства г. Мариуполя и греческих сел Мариупольского уезда. 1794 г.» свідчить, що в цьому році в Маріупольському повіті налічувалося 35 овечих заводів, прибуток яких коливався від 230 до 1000 руб. щороку. У 1814 р. в с. Сартана був бджільницький завод¹⁴.

Матеріали суду свідчать, що скрутне становище й велика смертність населення викликали в греків невдоволення новою батьківщиною. Деякі з них у 1780 р. намагалися повернутися до Криму. Заворушення стали масовими, тому було застосовано військові сили для їх припинення. У Маріупольському краєзнавчому музеї зберігається «Справа про втечу маріупольських греків до Криму. 1790, 1794 гг.». Вона свідчить, що на поч. 90-х рр. XVIII ст. мали місце спроби мешканців сіл Чердаклі, Чермалик повернутися до Криму. Ці події призвели до великих непорозумінь між урядом і Маріупольським грецьким судом. Члени суду були звинувачені в недобалому ставленні до своїх обов'язків. За весь період існування в Маріупольському грецькому суді було порушено 180 справ, із них 160 кримінальних і 20 цивільних¹⁵.

Матеріали діловодства центральних установ, що зберігаються в РДІА, дають змогу відтворити процес ліквідації органу судочинства греків Північного Надазов'я – Маріуп-

¹⁰ Рапорты (копии) Мариупольского греческого суда Екатеринославскому наместническому правлению с просьбой запретить Мариупольскому нижнему земскому суду назначать урядников в греческие села [1791]. МКМ. Спр. 6238-Д.

¹¹ Дело об увольнении с должности смотрителя с. Сартана Пасева Федора и о назначении на его место Домонтовича Якова [1802]. МКМ. Спр. 6239-Д.

¹² Дело об увольнении с должности смотрителя с. Мангуш Антоновича Андрея и о назначении на его место Стасевича Афанасия Ивановича [1808–1809]. МКМ. Спр. 6240-Д.

¹³ Формулярные списки Таганрогского градоначальства. РДІА. Ф. 1349. Оп. 4. 1841. Спр. 354. Арк. 2–5; Ф. 1349. Оп. 4. 1842. Спр. 404. Арк. 958–959, 980–981, 1030–1031, 893–896, 897–902, 976–977, 1032–1033, 1034–1035.

¹⁴ Дело о состоянии хозяйства г. Мариуполя и сел, подведомственных Мариупольскому греческому суду [1814]. МКМ. Спр. 3524-Д. Арк. 6.

¹⁵ Рапорты (копии) Мариупольского греческого суда... МКМ. Спр. 6238-Д.

польського грецького суду. Більшість із них збереглася у Ф. 1286, 1287, 1291, 1405. Усі ці документи свідчать, що процес ліквідації передували події поч. 40-х рр. XIX ст. У них зазначалося, що в Маріупольському грецькому суді зосереджувалася влада міської та земської поліції, міського магістрату, окружного управління, сирітського суду та повітової опіки. Голова грецького суду виконував обов'язки поліцмейстера, міського голови, земського справника, окружного начальника та повітового судді. Таким чином, розпорядча, виконавча та судова влада зосереджувалася в одних руках.

Значний масив діловодної документації центральних органів управління стосується питання устрою маріупольських греків після реформ 60–70-х рр. XIX ст. Це матеріали Ф. 1291 – «Земський відділ Міністерства внутрішніх справ», у якому зберігаються численні представлення й рапорти, записки Катеринославського генерал-губернатора П. Коцебу про устрій греків у Катеринославській губернії, «відношення» міністра внутрішніх справ обер-прокурору Першого департаменту Правлячого Сенату, міністра державного майна міністру внутрішніх справ, «відгук» міністра юстиції, «заклучення» керівника Міністерства внутрішніх справ тощо. Катеринославський губернатор у доповідній записці від 15 червня 1873 р. керівнику Міністерства внутрішніх справ повідомляв: «Після прийняття Правил Положення 19 лютого 1861 р, в Катеринославській губернії є два розряди сільських обивателів: поселенці-греки Маріупольського повіту й поселенці вірмени Ростовського повіту, які підкорялись Маріупольському грецькому суду. Щодо цього питання в листі міністра державного майна міністру внутрішніх справ ще від 22 грудня 1870 р. зазначалося, що, згідно з Окладними книгами Катеринославської казенної палати, за греками значилися 338820 дес. придатної і 8978 дес. непридатної землі¹⁶. У 1858 р. Маріупольський округ був переданий з відомства Таганрозького градоначальства до Катеринославського губернського правління з перейменуванням цього округу в Маріупольський повіт і створенням на загальній підставі «Особливого повітового поліцейського Управління». Із відомства Маріупольського грецького суду були вилучені всі поліцейські справи. Крім того, із часу розповсюдження на Катеринославську губернію дій «Особливого Земського Положення і Судових Уставов 20 листопада 1864 р.» м. Маріуполь і грецькі селища його повіту підкорялися цим установам на загальних підставах, а у відомстві Грецького суду залишалися лише опікунські й казначейські справи з продажу гербового паперу, патентів, свідоцтв тощо. Про це Катеринославський губернатор повідомляв міністра внутрішніх справ 29 травня 1874 р. На підставі цього керівник Міністерства внутрішніх справ статс-секретар князь О. Лобанов-Ростовський подав свій висновок Головному Комітету щодо устрою сільського стану греків від 8 жовтня 1874 р. за № 7743. Згідно з ним, мешканці грецьких селищ повинні були підпорядковуватися загальним губернським, повітовим та місцевим установам із селянських справ. Грецькі селяни переводилися «до складу сільських обивателів і зараховуються до розряду поселенців-власників». Після видання «Постанови Державної Ради про облаштування поселенців-греків і вірмен» від 18 березня 1875 р., Катеринославське губернське «управління по селянським справам» видало 19 травня 1875 р. постанову, у якій подавався список десяти волостей, створених з 24 грецьких сіл у Маріупольському повіті із зазначенням кількості населення в кожному¹⁷.

Джерельна база наукових досліджень трудової міграції французів до України представлена писемними матеріалами, серед яких можна виділити неопубліковані (архівні) та опубліковані (масові) документи. Значна кількість документальних джерел¹⁸ зберігається в архівосховищах Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, архівів Автономної Республіки Крим, Державного архіву Запорізької обл., Державного архіву Дніпропетровської обл., Державного архіву Донецької обл., Державного архіву Луганської обл., Державного архіву Миколаївської обл., Державного архіву Херсонської обл., Державного архіву Одеської обл., бібліотек згаданих архівів, Національної історичної бібліотеки України та наукової бібліотеки Інституту історії України НАН України. Джерельний комплекс, залучений при написанні дослідження, охоплює фонди місцевих адміністративних, станових, господарських установ, неопублікований та віддрукований епістолярій, юридичні документи із відповідних частин Півного зібрання законів Російської імперії, законодавчі акти Французького королівства др. пол. XVIII – поч. XIX ст., періодичну пресу, щоденники, спогади, подорожні нотатки, що дозволило багато в чому конкретизувати й уточнити перебіг комерційної, промислової та сільськогосподарської діяльності вихідців

¹⁶ Дело об устройстве быта греков Мариупольского уезда и армян Ростовского уезда Екатеринославской губернии (21 июня 1873 – 4 мая 1898). РДА. Ф. 1291. Оп. 66. Спр. 21. Ч. 1. Арк. 1–2, 11 зв., 12 зв.

¹⁷ Гедьо А. Правовий статус та розвиток господарства греків Північного Надазов'я (1779–1875 рр.): Аналіз мат. діловодства. *Київські історичні студії*. Київ, 2018. № 2 (7). С. 112.

¹⁸ Сидорович Е.С. Французька міграція як фактор економічного розвитку Півдня України напри. XVIII – п. пол. XIX ст. Київ: Інститут історії НАНУ, 2015. С. 31.

із Франції на Півдні України в порівнянні з даними, отриманими в ході аналізу наявної історіографії проблеми.

Варто виокремити матеріали Державного архіву Херсонської обл. (далі – ДАХО). Так, один із найбільших фондів ДАХО – Ф. № 14 («Новоросійська губернська креслярня»), оскільки вказана урядова інституція займалася впорядкуванням приватного землеволодіння в степовій частині тогочасної України, її документи містять: а) загальну інформацію стосовно того, якими за площею ділянками землі володіли у XVIII–XIX ст. окремі французи в межах Херсонської губ.; б) реєстраційні відомості, що фіксували розміри латифундій, придбаних тоді ж в Україні тими французькими аристократами, котрі після революції 1789 р. в самій Франції перебралися до Росії; в) межові книги з детальним описом помість значної кількості емігрантів – франкофонів Дніпровського повіту Таврійської губернії, як тих, про кого (на кшталт дворян В. Рув'є, Р. Вассала, К. Пот'є, К. Сент-Прі та ін.) згадували в своїх працях П. Кеппен, А. Скальковський, Д. Багалій, О. Дружиніна, так і інших діячів (граф Муссе, штабс-капітан Делакур, дворянин Дерешемон, капітан Купе)¹⁹.

Непересічне значення має й Ф. 302, чий матеріал (карти й плани аграрних угідь) не лише дозволяють скласти вельми повне уявлення про загальний ареал розселення французьких переселенців в межах Причорномор'я, але й фіксують, де, коли й чим володіли на Півдні краю ті ж В. Рув'є, К. Пот'є, Р. Вассала, К. Сент-Прі. Ф. № 22 («Херсонська казенна палата»), де зберігаються службові папери тієї державної структури Імперії, що на регіональному рівні контролювала прибутки губернської казни й слідувала за стягненням податків, містить свідчення про велику групу французів – управляючих поміщицькими маєтками Катеринославщини та Херсонщини, наприклад Делакура і де Сеніра. З іншого боку, Ф. № 3 ДАХО («Херсонське губернське правління») дає змогу чіткіше уявити роль французів А. де Ришельє, О. Ланжерона та К. Сент-Прі в становленні та розвитку Херсонської суконної фабрики. Не менш цікава й важлива інформація представлена також матеріалами Державного архіву Одеської обл. (далі – ДАОО), яка здебільшого складається із документів Управління Новоросійського й Азовського генерал-губернатора, управління Катеринославського генерал-губернатора, управління Катеринославського й Таврійського генерал-губернатора, управління Новоросійського генерал-губернатора, управління Новоросійського й Бессарабського генерал-губернатора (1775–1874 рр.)²⁰.

Саме тут, поруч з іменами герцога де Ришельє й графа О. Ланжерона (які найбільш повно репрезентують тему еміграції французів на південь України), віднаходимо цінні відомості й щодо інших їхніх співвітчизників (наприклад, П. Ван'ї, Р. де ла Камбу, І. Рено, купці Ж. Лефебр та К. Кортіє, кравець П. Дезере, винороб І. Кул'є, підмайстер Д. Боне, майстер А. Герме, Ф. Леноар). Аналогічно можна схарактеризувати й документи Канцелярії Одеського градоначальника, де, разом із щедрим благодійництвом Новоросійського генерал-губернатора Ришельє, описуються комерційні операції французького торговця І. Даньєне²¹. І, нарешті, у фонді Контори опікунства Новоросійських іноземних поселенців (від 1818 р. – Опікунського комітету в справах іноземних поселенців Південної Росії) збереглися свідчення щодо економічної співпраці французів К. Сікарда з німецькими колоністами Півдня України. Як бачимо, документи національних архівів України є тим цінним джерелом, що їх залучення до розгляду теми: а) засвідчує непересічний внесок французьких емігрантів в економічне життя тогочасних Катеринославщини, Херсонщини й Таврії; б) дозволяє виділити такі основні напрямки діяльності зазначених іноземців у південних губерніях України, як володіння маєтками-латифундіями, участь у розвитку окремих ланок сільського господарства (виноградарство, вівчарство тощо) й розбудові тих галузей місцевої промисловості, що були пов'язані з переробкою аграрної сировини; в) дає змогу уточнити фактографічну сторону проблеми, корегувати вже відомі свідчення.

Досить велику групу документів склала також журнальна й газетна періодика. Це такі громадсько-політичні, літературно-художні, історичні, економічні часописи, щоденні та щотижневі видання, як «Вестник Европы» (1802–1894 рр.), «Журнал Министерства народного просвещения» (1834–1908 рр.), «Сборник Императорского Русского Исторического Общества» (1867–1916 рр.), «Русская старина» (1870–1918 рр.), «Историчний вестник» (1880–1917 рр.), «Записки Одесского общества истории и древностей» (1844–1919 рр.). Зокрема, на сторінках «Вестника Европы» подано чимало важливих даних про герцога Ришельє до й після того, як він став генерал-губернатором усієї Новоросії, міститься критична оцінка багатьох кроків цього французького аристократа, котрому, після еміграції до України, вдалося обійняти на новій Батьківщині таку високу посаду; наво-

¹⁹ Державний архів херсонської області (далі – ДАХО). Ф. 14 Херсонська (Новоросійська) губернська креслярня. Оп. 2. Спр. 122. Межевая книга, 5 арк.

²⁰ ДАХО. Ф. 22. Херсонська казенна палата. Оп. 1. Спр. 7. Ревизские сказки. 40 арк.

²¹ Державний архів Одеської області. Ф. 2. Канцелярія Одеського градоначальника. Оп. 2. Спр. 8. О французском подданном И. Даньене. 20 арк.

дяться цифри економічного зростання Одеси в першій половині XIX ст., ілюструється роль французів як у розбудові міської інфраструктури Південної Пальміри, так і в розвитку тамтешньої промисловості, сільського господарства, налагодженні товарообміну між обома країнами через російські порти Чорного моря. В «Журнале Министерства народного просвещения» є низка змістовних статей Г. Афанасьєва, А. Брікнера й деяких інших вчених імперської доби, де, поруч із узагальнюючим аналізом торгівельної діяльності колишніх підданих Людовіка XVI, досить рельєфно окреслена робота підприємця С.Ж. Антуана по налагодженню безпосередніх економічних контактів Франції та Росії через нижнє Подніпров'я²².

Носієм оригінальних даних є також «Сборник Императорского Русского Исторического Общества», де поруч із численними індивідуальними статтями, регулярно публікувалися різноманітні джерела. Говорячи про доробки першого типу, слід виокремити нариси, присвячені проблемам торгівельно-економічних зносин між Російською імперією та Францією, чий автори або уточнюють окремі історичні факти (зокрема, щодо повної ліквідації відповідних контактів у 1789–1790 рр. тощо), чи то оприлюднюють практично невідомі до них додаткові свідчення. Паралельно з цим серед надрукованих матеріалів «Сборника...» особливої уваги заслуговують датовані кінцем XVIII ст. нотатки графа О.А. Безбородька про заборону французьким негодіантам торгувати в південних портах Росії й листування Катерини II з князем Г.О. Потьомкіним, де описано зусилля посла Франції в Санкт-Петербурзі Л.Ф. де Сегюра зберегти й примножити комерційні стосунки між обома країнами після революції в Парижі. В одному з досліджень О.Г. Брікнера йдеться про внесок французького барона Антуана в активізацію торгівлі його земляків із росіянами безпосередньо в портах Північного Причорномор'я²³, а в «Историческом Вестнике» – публікації стосовно: а) динаміки тогочасної франко-російської торгівлі Чорним морем; б) спроб паризького дипломата де Сегюра передати регіональний товарообмін у руки виключно представників французької нації; в) біографії А. де Поліньяка – майбутнього українського латифундиста.

Не менш змістовним джерелом є також «Записки Одесского общества истории и древностей». Саме у вказаному журналі містяться: а) декілька праць дореволюційних вітчизняних гуманітаріїв стосовно того таки барона С.Ж. Антуана, котрий, після відновлення економічних стосунків росіян із громадянами постреволюційної Франції (1801 р.), розгорнув активну діяльність у Херсоні; б) низка публікацій про те, що кримські землевласники А. де Ришельє та Р. Вассал (котрому належали угіддя в Дніпровському пов. Таврійської губ.) багато зробили для прогресивного розвитку місцевого сільського господарства; в) статті зі згадками про внесок французьких аристократів-емігрантів у налагодженні виноградарства, виноробства та вівчарства в краї.

Окремі статистичні збірники, що вийшли з друку до лютого 1917 р., не лише уточнюють окремі моменти участі французів у будівничій, комерційній, сільськогосподарській та промисловій сферах Катеринославщини, Херсонщини, Таврії; називають прізвища цілої плеяди архітекторів, купців й ремісників із Франції (Ф. Боффо, Рубо, Чоботар А. Кампе, садівник Десмет та ін.), які працювали тоді в цьому краї, але й характеризують той соціальний резонанс, що мала тоді практична діяльність південноукраїнських вивчарів французького походження В. Рув'є та В. Васала²⁴.

Таким чином, маємо всі підстави стверджувати, що науково-публіцистична періодика Російської імперії містить багато цінних відомостей щодо торгівельної, сільськогосподарської та промислової діяльності французів в Україні, залучення яких дає змогу поглибити наше уявлення про відомі, усталені факти та події.

Кращому розумінню причин еміграції вихідців із Франції на простори Російської імперії, уточненню методів та рівня впливу їх на соціально-економічне життя Південної України кін. XVIII – п. пол. XIX ст. сприяє й використання широкого кола юридичних документів. Так, аналіз відповідних частин Повного Зібрання законів Російської імперії (далі – ПЗЗ РІ) вказує на те, що економічні стосунки між Санкт-Петербургом і Парижем, бурхливі до 1789 р., від початку збройного перевороту у Франції стрімко згораються саме російською стороною. Окремі статті, роз'яснення та положення Повного зібрання законів чітко формулювали ті правила, ретельно виконуючи які, кожен іноземець міг розраховувати на успішний перебіг власної комерції в Росії та її регіонах; отримував право під-

²² Афанасьев Г.Е. Условия хлебной торговли во Франции в конце XVIII в. Журнал Министерства Народного просвещения. 1891. С. 247–298.

²³ Брикнер А.Г., Потемкин А.Г. Брикнер. Санкт-Петербург: Издание К.Л. Риккера, 1891. 276 с.; Боровой С.Я. Франция и внешнеторговые операции на Черном море в последней трети XVIII – начале XIX в. (Источниковедческие заметки). Французский ежегодник. 1961 г. Москва, 1962. С. 496–506.

²⁴ Лашков О. Распоряжения (ордера) светлейшего князя Потемкина Таврического правителю Таврической обл. В.В. Каховскому за 1784 и 1785 гг. Записки Одесского общества истории и древностей. 1883. Т. 15. С. 594–677.

німати російський прапор на власному кораблі, безмитно імпортувати та експортувати різні товари (у першому випадку – здебільшого хліб, шкіру, сало, деревину, а в другому – мезлі, парфуми, одяг тощо), відкривати й ліквідувати свої торговельно-підприємницькі фірми, користуватися введеним тоді в Одесі, Феодосії, Херсоні режимом порто-франко тощо.

Особлива група нормативних актів, що стосувалася Канцелярії опікунства (державної інституції, яка займалася розселенням іноземців по Імперії й наглядом за ними), регламентувала процес перетину французами державного кордону Росії, дозволяла французьким ремісникам вільно оселятися в Україні (1801 р.), надавала їм окремі пільги й привілеї (так, з 1797 р. всі вихідці з Франції, задіяні у південноукраїнському вівчарстві, отримували по 6 тис. руб. на підтримку власних мануфактур). З іншого боку, головний збірник російського дореволюційного законодавства може бути цінним джерелом і для біографічних досліджень, оскільки в ньому: а) виокремлюється плідна адміністративно-управлінська робота герцога де Ришельє; б) йдеться про участь комерції-радника, француза В. Рув'є, у вирощуванні винограду в Криму та заснуванні Судакського училища виноробства; в) згадується про обладнання в Таврії уродженців Франції, підприємців М. де Френя, Є. Барбє та ін.; г) йдеться про запрошення до Новоросії французьких винахідників Кольсона й Тішона²⁵.

Вказаний комплекс нормативно-юридичних актів містить: а) загальну інформацію щодо методів проведення французами торговельних операцій у південних портах Російської імперії; б) вимоги королівської влади до своїх торговельних агентів; в) положення про те, що відповідальність за зникнення або пошкодження вантажу, який перевозився з Франції до чорноморських портів Росії без страхування його у відповідності до французького законодавства, повною мірою покладалася на плечі безпосереднього перевізника; г) обмежувальні пункти щодо кількості доставлених у російські порти французьких товарів й правила стягнення штрафів у випадках, коли «складений на Батьківщині опис купецької продукції не співпадає з кількістю товарів, які було вивантажено в Новоросійському регіоні».

Окремо регламентувалася процедура переходу будь-якого француза в купецький стан («вік – не менш, ніж 28 років», наявність економічної чи ж бо іншої базової освіти тощо) та діяльність французьких торгових домів на Півдні України.

Одним із найцікавіших джерел з історії взаємовідносин Росії та Франції кінця XVIII ст. є спогади французького дипломата, посла в Санкт-Петербурзі в 1785–1789 рр., графа Луї Філіпа де Сегюра, який сприяв розвитку економічного співробітництва двох країн. Змістовністю вирізняються також нотатки безпосередньо керуючого будівництвом Одеси Ж.Ф. де Воланта, який навів досить повні свідчення про значення Південної Пальміри для становлення франко-російської торгівлі кінця XVIII ст.

Корисними видаються й подорожні записи вітчизняних мандрівників. Так, П. Сумароков (1767–1847), член «Комісії по спрам о землях в Крыму», залишив спогади про свою мандрівку до Криму та Бессарабії на початку XIX ст.²⁶ Полтавчанин М.М. Сементовський (1819–1879), перебуваючи на Чорному морі, подав опис маєтку А.Е. де Ришельє й сімферопольського готелю француза Амабля²⁷. Серед мемуарних джерел виділяються також вміщені в одному з томів «Архіву князя Воронцова» спогади Новоросійського генерал-губернатора М.С. Воронцова, де подано інформацію щодо діяльності в Україні в другій чверті XIX ст. таких видатних французьких емігрантів, як К.І. Пот'є, Гаюї та Боффо²⁸.

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що матеріали діловодства центральних установ дають змогу відтворити такі питання з історії греків Північного Надзав'я: наділення землею (Ф. 379 та 383 РДІА), ліквідацію Маріупольського грецького суду, устрою маріупольських греків після реформ 60–70-х рр. XIX ст. (Ф. 1286, 1287, 1291, 1405 РДІА). Серед місцевого діловодства за багатством статистичних відомостей значне місце посідають документи Маріупольського грецького суду, який було створено згідно з Жалуваною грамотою 1779 р. Він виконував адміністративні, поліцейські та судові функції. Тут були зосереджені справи повітового управління, повітового та земського суду, сирітського й словесного судів, магістрату, повітового поліцейського та волосного управліннь. Слід зазначити, що цей орган місцевого самоврядування, який відтворював автономне становище греків в адміністративній системі Росії, внаслідок специфічних умов його існування, не

²⁵ ПСЗРИ (Собрание I). – Санкт-Петербург: Типографія II отделения Собственной Его императорской Величества Канцелярии, 1830. Т. 29. С. 170.

²⁶ Сумароков П. Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 г. Москва: Университетская типография, 1800. 238 с.

²⁷ Сементовский Н. Путешественник (Южный берег Крыма). Н. Сементовский. Санкт-Петербург: Типография И. Фишона, 1847. С. 34.

²⁸ Архив князя Воронцова. Москва: Университетская типография, 1893. К. 39. С. 300.

втілює у життя привілеї, надані грекам Жалуваною грамотою Катерини II. За походженням та інформативними можливостями матеріали Маріупольського грецького суду можна поділити на такі групи: 1) вхідна документація суду від вищих органів управління; 2) журнали й документи, які надходили до суду від підвідомчих структур (рапорти, відомості, звіти, донесення, громадські вироби); 3) документи, які надійшли до установи від приватних осіб (донесення, скарги, боргові розписки), звітна документація суду; 4) папери, які надсилалися судом приватним особам (повідомлення, розпорядження).

Детальне вивчення документальних та нарративних видань дає змогу оцінити реальні масштаби діяльності французів-емігрантів в Україні, їх конкретний внесок у подальшу еволюцію місцевої торгівлі, промисловості й сільського господарства. Усе назване й складає той масив інформації, з якого вибудовується картина особливостей положення вихідців із Франції на теренах Катеринославщини, Херсонщини, Таврії, соціального статусу французьких переселенців у вказаних регіонах, а також методів і засобів юридичного регулювання їх становища. Окремо слід наголосити на інформаційній значущості сучасних журналів, де розміщуються цікаві розвідки, дотичні або ж близькі за темою до запропонованого дослідження: «Український історичний журнал», «Критика», «Схід–Захід», «Питання історії України XIX – початку XX ст.», «Україна модерна» тощо.

References

Hedo, A. (2018). Pravovyi status ta rozvytok hospodarstva hrekiv Pivnichnoho Nadazovia (1779–1875 rr.): Analiz materialiv dilovodstva [The legal status and economic development of the Greeks of the Northern Nadazov (1779–1875): Analysis of record keeping materials]. *Kyivski istorychni studii – Kyiv historical studies*. № 2 (7). P. 95, 112.

Sydyorovych, Ye. S. (2015). Frantsuzka mihratsiia yak faktor ekonomichnoho rozvytku Pivdnia Ukrainy naprykyntsi XVIII – pershii polovyni XIX st. [French migration as a factor in economic development of Southern Ukraine in the late XVIII–XIX c.]. P. 31. Kyiv, Ukraine.

Пилипенко Олександр Євгенійович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри гуманітарних дисциплін Національного університету харчових технологій (вул. Володимирська, 68, м. Київ, 01001, Україна).

Pylypenko Oleksandr E. – doctor of historical sciences, professor, professor of department of humanity courses of the National university of food technologies (68 Volodimirska Str., Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: pylypenko08@ukr.net

SCIENTIFIC SOURCES FROM HISTORY OF LABOUR IMMIGRATION TO UKRAINE IN XVIII–XIX C.

The purpose of the research is to exposure the informative potential of materials of office work from history of labour immigration to Ukraine of representatives of the foreign states during XVIII–XIX c. which are stored in the record archives of Ukraine and Russian Federation. **Research methods** were selected in accordance with the set aim on the basis of principles of objectivism and scientific character. The method of analysis and deduction was mainly used for interpretation of the archived sources. **The scientific novelty** of work closely constrained with the aim, as the printed and archived documents and sources that allow to set the important historical facts of history of Ukraine of XVIII–XIX c. to the century that are analysed.

Conclusions. Office work sources on foreign immigrants to Ukraine are presented by a complex, which includes reports, orders, messages of the Azov and Novorossiysk governors-general. Documents that arose up in the process of activity of the Nezhin Greek city council and Mariupol Greek court belong to this group. Among the materials of the office there are reports that contain information about the receipt of orders and the status of their implementation, and reports, which reported the consideration of cases, set out proposals, requests etc. The elements that formed the form of these documents in the XVIII–XIX c. are analyzed, their purpose is formulated. The article, on the example of the analysis of materials of office work, gives the characteristic of labor immigration to the Ukrainian lands, the legal status and development of economy of foreign migrants.

Key words: Ukrainian earth, Russian empire, France, North Приазов'я, immigration, занятість, Greeks, frenchmen, legal status, Nizhin Greek city council, Mariupol Greek court, economy.

Дата подання: 12 квітня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 20 травня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Пилипенко, О. Наукові джерела з історії трудової імміграції в Україну XVII–XIX ст. *Сіверянський літопис*. 2022. № 1. С. 97–104. DOI: 10.5281/zenodo.6739331.

Цитування за стандартом APA

Pylypenko, O. (2022). Naukovi dzherela z istorii trudovoi immihratsii v Ukrainu XVII–XIX st. [Scientific sources from history of labour immigration to Ukraine in XVIII–XIX c.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 97–104. DOI: 10.5281/zenodo.6739331.